

„Szeretem a költészetet.
A francba, szeretem a költészetet;
valakinek problémája van ezzel?!“
(Jarmusch)

36 G. Tóth Franciska – Kálazy András

JARMUSCH -OLVASATOK

Néhány észrevétel Jim

Jarmusch *Dead Man* és

Paterson című filmje kapcsán¹

Jim Jarmusch filmművészetét jellemezve a legtöbb filmesztéta megemlíti, hogy filmjeiben gyakran irodalmi és művészeti utalásokat használ. A *Hallott emberben* (1995) például William Blake angol szerző írásaiból a szereplők versrészleteket citál-

nak, a *Törvénytől sújtva* (1986) egyik szereplője gyakran utal Frostra. 2016-ban pedig megjelent a filmrendező legújabb filmje, *Paterson* címmel, amely már a címadásával is irodalmi vonatkozásokat sejtet. Jarmusch, a tőle megszokott módon, ezekkel a filmekkel is kilendíti nézőjét a hagyományos filmnézésből. Filmolvasást akar. És ez természetesen nem a filmfeliratra, ha szükséges, vonatkozik, hanem a konkrétan megjelenő textusra, amely számos irodalmi összefüggést von be az adott film értelmezési lehetőségei közé. Meglátásunk szerint tehát ezek a megjelenő és elhangzó idézetek noha látszólag váratlanul tűnnek fel az egyes filmekben, mégis a befogadó számára kódolhatóvá válnak, rendszerbe foglalhatók, főleg a filmek többszöri megtekintése-filmolvasása után. Ezekben az esetekben nem könyvtári beazonosításról² és a szerzői intencionalitás firtatásáról van szó, hanem sokkal inkább az egyes szövegek mozgásának és mozgatásának óvatos figyeléséről. „A szándékosság egy gyakran megfoghatatlan és ezért hamis kérdésköre a kritikának – ha másért nem, azért, mert a szavakból, hangokból és képekből álló munkák szerzőjüktől függetlenül vesznek fel jelentéseket és a tudatos és tudattalan motívumokat gyakran lehetetlen különválasztani egymástól.”³

„...menny felé parázslunk...”

(Ron Padgett-Paterson)

A film számos, izgalmas irodalmi és művészeti problematikája közül kitűnik számunkra az egyik. Paterson, a film főszereplője éppen a gyufa-láng-cigaretta viszonyáról ír verset. A filmben egyébként ez az először olvasható és elhangzó alkotás *Love poem* címmel. Az eredeti szövegek szerzőjét pontosan ismerjük, Ron Padgett mai, amerikai költő. A buszsofőr füzetébe jegyezi fel a gondolatait, amikor egy jól megtalált hasonlat után felnéz. A 10. játékpert után vagyunk ekkor. A filmképre íródó versszöveg⁴ – ami egyébként betűtípusát illetően hűen tükrözi a színész írásképét – megszakad egy pillanatra, amikor Paterson az uzonnásdobozába nyúl. Most épp nem a következő szendvicsfalatért, hanem szellemi-lelki táplálékért, épp Dante Alighieri Botticelli által 1495-ben készített portréját ábrázoló képeslapért. Jarmuschra jellemző talányos és elgondolkodtató komponálás. Látszólag váratlan, ugyanakkor fontos és összetett motívum ez. A versírásban a következő sor előtt Paterson talán ihletet keres és talál Dante életművére gondolva. A nagy, olasz költő Beatrice-élménye áthatotta, többek között, *Az új életet:*

*Engedjétek hölgyemről szólni számat,
elmém dicséretétől sose fárad,
sőt inkább új erőre kap legottan...
Ámor szavamnak édes újulást ad,
így lesz az ének szebb és egyre bátrabb,
s aki csak hallja, menten lángra lobban.*

A szerelmes Dante szó-és lélektanából bőségesen meríthet az utókor. Sorai pont ugyanúgy parázslanak „menny felé”, a plátói hevület ellenére is, mint a Ron Padgett-Paterson-féle kölcsönös szerelem égi élményével záruló vers. Miután Paterson visszateszi Dante képét a helyére, befejezi a versét is:

*...én lettem a cigi, te a gyufa,
vagy én a gyufa, te a cigi,
csókban égünk, a menny felé parázslunk.*

A filmben a Dante képe melletti piros kis rózsza nemcsak a tisztaságot, eszményi létállapotot, boldogságvágyat és annak beteljesülését jelzi, Paterson párkapcsolatára vonatkozóan akár, hanem egyfajta kultikus tiszteletadást is

az irodalom nagy alakja, Dante iránt. Egyébként a filmben szereplő, többször visszatérő helyszínek erőteljes atmoszférateremtő erővel bírnak. Paterson és a japán turista, mintegy zarándokként, közvetve az irodalmi kultuszképződés tényére és folyamatára is rákérdez, amikor az egyes terek és az idő viszonylatában a város nagy irodalmi és művészeti elődeiről beszélgetnek. Mintha tőlünk is megkérdeznék: milyen paramétereiktől és tér-idő koordinátáiktól függ a tehetség kibontakozása, egy életmű megszületése és kanonizálása, kortárs megértése és értékelése.

38 S ha már Dante szerepéről gondolkodunk a *Paterson* kapcsán, feltűnik a filmrendezővel készült interjúkból, hogy többször is mintaként emeli ki az olasz költőt. Dante nemcsak az *Isteni színjáték*, hanem *A nép nyelvén való ékesszólásról* munka szerzője is. Nem véletlen, hogy Jarmusch pont őt említi a legkiválóbb szerzőként, stílusosan: „...he’s the man...”⁵ – mondta 2016 decemberében Stephanie Zacharekkel beszélgetve. Korábban pedig: „Dante a hip-hop kultúra része, mert köznyelven írt, és abban az időben erről még nem hallottak. Az emberek latinul írtak, Petrarca ugyan olaszul, de kizárólag irodalmi nyelven, ezzel szemben Dante az utca emberének nyelvét használta. A költők bizonyos értelemben mindig előrébb járnak, a nyelvérzékükkel és a látásmódjukkal.”⁶

Kulcsfontosságúnak véljük Jarmusch fenti megállításait, és egyben ennek a néhány észrevétel inspirálójának is. A *Paterson*ról szóló kiváló esszék megjegyzi a film kapcsán a hétköznapiak derűjét, a mindennapok költészetét. A filmben elhangzó versek témái apró részletek megfigyeléséből, életérzések megfogalmazásából állnak. Valamennyiünk alaptapasztalait rögzítik. Természetes, egyszerű, köznyelvi hangon teremtenek párbeszédet az olvasójukkal és hallgatójukkal, mintha az ember egy pohár bor vagy egy kávé mellett ülne a barátjával társalogva. De ezek a versek nem állnak meg itt. Becsapós nyelvi műveltségbe kezdenek. A befogadó úgy érzi a szövegeket olvasva és hallva, hogy nyugodtan haladhat a köznyelvi megértés egyszerű, megszokott rendjében, nem kell elvont, metaforikus nyelvi játékokba bocsátkoznia. És pont ez a megkapó a versbetétekben. Mondatról mondatra, szóra szóra vezetnek tovább a gondolati ívek, majd egy pillanatnyi fénytörés következtében minden eddigi belső, nyelvi logika felborul. A vers-és történetértés katarzisa azonban megmarad, a film újranézésre- és olvasásra készítve. Dante ugyan nem hivatalos költészeti rokona Ron Padgett-Patersonnak, de a nyelvi közérthetőség szempontjából és alkalmasint tematikai gazdagságában igen.

Dead Man

„Mily sors, mily végzet hajt e mélybe?
Halálod előtt hogy jöhetsz pokolba? S ki ez, ki néked útát int az éjbe?”

(Dante)

Nobody és Blake – Vergilius és Dante

39

Jim Jarmusch Dantéhoz való kapcsolódásait a korábbi, szintén számos irodalmi utalást tartalmazó *Dead Man*ben is megtalálhatjuk. A film két főhősének, Nobodynak és Blake-nek a viszonya, többszörösen is, az *Isteni színjáték* szereplőire, Dante és Vergilius kettősére emlékeztet. Dantét Vergilius vezeti át a Poklon és a Purgatóriumon. Az ókori költő célja, hogy a lélek megtisztulásának, üdvösségének útját mutassa meg költőtársának, és általa valamennyi bolyongó, kereső léleknek.

... javadra váland,
ha most követsz és az én vezetésem
utat neked az örök helyre tárand,
hol elszorúlsz majd annyi szenvedésen

Tudjuk, hogy Dante emberiség-költeményében, a *Pokolban* és a *Purgatóriumban* a két főszereplő együtt járja be a keresztény vallás túlvilági tartományait. Körről körre, a vétkek súlya szerinti szigorú rendben. Már Dante korában is, és azóta is a legtöbb kiadványban rajzok és ábrák, vázlatok segítik szemléltetni mindazt, amiről a műben olvasunk. Akad ezek között olyan megjelenítés, ahol ténylegesen körként jelenítik meg az egyes bugyrokát, helyeket, ahol a bűnösök szenvednek. Allegorikus ez is. Jelzi, hogy az újra és újra, önmagába visszatérő vonalon való járás végetérhetetlen, és így reménytelenséget sugall, végső pusztulást sejtet a szenvedő lélek számára. Erőtlenjes üzenet ez a középkorból, az újkor hajnalán kortársnak, *Dead Man* szereplőinek, mai embereknek is akár: önmagunk, az egónk körüli forgás, felszínre nem hozott nehézségeink ugyanazokat a köröket járattják meg velünk, egy életen át is. Meglepően modern felismerés Willaím Blake gondolata ezzel kapcsolatban: „Annak ellenére, hogy hitt ezekben a helyekben, úgy gondolta, hogy azok a helyek a mi világunk részei, nem a túlvilágnak.”⁷ Jarmusch főszereplő kettőse is ennek megfelelően nem a túlvilágon, hanem itt, a földi világban járja be sorsa köreit. A film nagy részében úgy tűnik, hogy ennek vezetője és irányítója Nobody, követője pedig Blake, de végül kiderül, hogy ez mindkettőjük utolsó útja lesz, és Blake sorstörténein keresztül Nobodynak is szembesülnie kell saját múltjával, jelenével és végzetével. A sorskörök egyes jelenetek

Új Forrás 2017/9 – 6. Tóth Franciska – Kálazay András: Jarmusch-olvasatok
Néhány észrevétellel Jim Jarmusch *Dead Man* és *Patersson* című filmje kapcsán

és találkozások során realizálódnak, szinte valamennyit kegyetlenség és állati gonoszság járja át. A két főhős útja igazi, földi pokoljárásnak tűnik. Ahogy Dante, úgy Blake is „áthalad a 'sorskörikön', amelyek minden emberi tapasztalatot magukba foglalnak”⁸. Lehetséges egyáltalán egy ilyen kietlen, embertelen világban a feloldozás, bármilyen égi vigasz? Igen. „A film központjában Nobody és Blake meleg és komikus barátsága áll, bár egyikük sem érti meg teljesen a másikat”⁹ – írja Rosenbaum. Pontosan ez a dantei mintát követő személyes kapcsolat, amely reményt adhat.

Dante és William Blake

*„Menj! legyünk ketten egyek akaratra:
te mesterem, parancsolóm, vezérem.”*

Így szóltam. S akkor, ő elől haladva, indultunk a mélységes erdőszélen.”
(Dante)

„A *Halott ember* írása során Jarmusch első számú inspirációja William Blake angol költő volt, bár első pillantásra talán kevés összefüggést találunk a XIX. századi Anglia és a fekete-fehérben rögzített vadnyugat között. Jarmusch így nyilatkozott erről: William Blake egy látnok angol költő, festő, nyomdász és feltaláló volt. A munkája forradalmi erejű volt, mégis bebörtönözték az ötletei miatt. Őszintén szólva én nem látok pontos vagy konkrét okot arra, hogy miért lépett be a forgatókönyvembe. Talán arról van szó, hogy amikor az indiánokról vagy az indián gondolatokról olvastam könyveket, rájöttem, hogy Blake ötletei és írásai akár az indián lélekből is eredhettek volna. Ez különösen igaz a *Pokol közmondásai* című versére, illetve más töredékekre, melyeket Senki karaktere idéz a film kapcsán.”¹⁰

William Blake életének utolsó éveiben nagy érdeklődést mutatott az *Isteni színjáték* iránt, 1824-27 között 102 darabból álló sorozatot készített Dante művéhez, amely fontos olvasmányai között volt, „de nem osztotta a vétkeseket megbüntető isteni igazságosságba vetett mélységes hitét. Blake az isteni kegyelemben és a bűnök megbocsátásában hitt, az *Isteni színjáték* margóján csípős megjegyzéseket tett Dantéra... Az illusztrációk elkészítésére Blake-et minden valószínűség szerint Dante túlvilág-víziója ihlette; ezt a látomást kommentálja grafikáin.”¹¹ Az illusztrációk ceruzával és akvarelllel készültek. Ha néhol vázlatosak is ezek, a kompozíció középpontjában mindig az ember áll, akit elevenen vesz körül a természeti közeg, máskor pedig szinte agyonnyom a gigantikussá növesztett, allegorikus utalásrendszer, csak úgy, mint magában az eredeti műben is. E munkáin többször megjelenik Dante és

Vergilius alakja, ahogy szerepeiket felvállalják, úgy rögzülnek a képi marandóságban. Pontosan ugyanúgy, ahogy a film folyamán, a helyzetek és a kapcsolat mélyülésének függvényében, változnak és egyesülnek ezek a szerepek Nobody és Blake karakterében. A film végére ezek a szerepek kiegyenlítődnek. William Blake Dante-illusztrációi sok esetben, szinte 41 kísérteties módon, hasonlítanak Jarmusch filmjének egyes jeleneteire, képi beállításaira.

Zárásként

„Hagyom a munkát,
iszom egy sört a pultnál.
Nézem a poharam, és boldog vagyok.”
(Ron Padgett – Paterson)

Nem könnyű feladat irodalmi szövegeket egy-egy film narratívájába úgy beépíteni, hogy mind a szövegek, mind pedig a film sajátos játéktere megmaradhasson, és maga a szövegtér is megjelenjen a filmben. Rövid vizsgálódásunk során mégis azt láttuk, hogy Jarmusch ennek nagymestere, legalább 20-25 féle különböző módszere van erre. A váratlanul előkerülő irodalmi és művészeti utalások egy mélyebb összefüggésrendszer részévé tehetők, így újabb és újabb Jarmusch-(film)olvasatok születhetnek.

¹ A téma néhány vonatkozása egy esztétika szakdolgozat keretén belül került először feldolgozásra. Jelen munka során gondolataink új kontextusba kerültek, különösen Jim Jarmusch új, *Paterson* c. filmjének megjelenése után.

² „...mint sok más kitűnő irodalmi alkotáshoz hasonlóan a *Dead Man* is inkább származik egy ember képzeletvilágából, mintsem egy ember könyvtárából.” = ROSENBAUM, Jonathan: *Dead Man*. London, 2000, 76.; Továbbiakban: Rosenbaum 2000.

³ Rosenbaum 2000. 75.

⁴ A néző szeme előtt megszülető alkotás a keletkező szöveg esztétikájába való beavatás is. Számos érdekes alkotáslélektani és szövegszerkesztési kérdés merülhet fel a nézőben, aki egyszerre olvasgatja és hallgathatja is a verseket.

⁵ Jim Jarmusch Talks About His New Movie, *Paterson*, and the Exuberance of Great Poetry=<http://time.com/4605637/jim-jarmusch-paterson-interview/> (2017. október 1.)

⁶ ANDREW, Geoff: „Ha úgy érzed, tudsz mindent, abba kell hagynod”, *Interjú Jim Jarmusch-sal*, (Fordította: Györe Bori). In: *Prizma* 2010/4, 64.; Továbbiakban: Jarmusch-interjú 1999.

⁷ BERG, Briana: *Unveiling the spiritual nature of Dead Man*. = http://www.cinescapade.com/feature_texts/dead_man.htm (2016. január 28.); Továbbiakban: Briana Berg 2001.

⁸ Briana Berg 2001.

⁹ Rosenbaum 2000, 20.

¹⁰ HUBAI Gergely: *Valami új sz*r, Jim Jarmusch és a pre-produkciós zene*. In: *Prizma* 2011, 30.; Továbbiakban: Hubai 2011.

¹¹ KONOPACKI, Adam: *William Blake*. (Ford.: BIHARI Gábor), Bp., 1986, 25. kép